

PUŁTUSK, kościół kolegiacki pw. Zwiastowania NMP

Lokalizacja (historyczna i współczesna)

PUŁTUSK, powiat serocki ziemi zakroczymskiej województwa mazowieckiego (ob. powiat pułtuski, województwo mazowieckie), dekanat pułtuski, diecezja płocka (ob. j.w.), kościół kolegiacki pw. Zwiastowania Najśw. Marii Panny, sklepienie i ściany prezbiterium i nawy głównej, kompletna polichromia renesansowa

Datowanie (z fazami)

1551-1560

Fundator / fundatorzy (odpowiednio do faz)

biskup płocki Jędrzej Noskowski

Wykonawcy (osoby, warsztat, krąg artystyczny) – pierwotni i wtórni

proj. Giovanni Battista Venetus z Płocka, wyk. Wojciech z Warszawy, współpraca: Stanisław z Łomży i Stanisław z Liwa

Historia powstania

Pułtusk był od XIII w. kolejno grodem książęcym i kasztelańskim, a później drugim po Płocku miastem (lokacje: książęca 1257, biskupia ok. 1339) rezydencjonalnym biskupów płockich nad Narwią i wchodził w skład dużego kompleksu dóbr ziemskich w widłach Bugu i Narwi. Początkowo osada zw. Suchodolskiem była rozplanowana na południe od dzisiejszego centrum (tzw. Stare Miasto z późniejszym parafialnym kościołem Najśw. Marii Panny z ok. 1560 r.), w 1. poł. XV w. przeniesiona na wyspę okoloną rozlewiskami Narwi, która obszarem obejmowała też dawny gród (późniejszy zamek biskupi). Początkowo siedzibą parafii był do 1449 r. zlokalizowany na podgrodzium kościół św. Marii Magdaleny.

Początki obecnej kolegiaty, usytuowanej w północnej części wyspy obejmującej część kościelną z budynkami kanonii i pomocniczymi, sięgają przełomu lat 30. i 40. XV w. i mają związek z fundacją ówczesnego biskupa płockiego Pawła Giżyckiego (ok. 1400-1463, rządy od 1439) herbu Gozdawa. Kolegiata erygowana 1449, początkowo jednonawowa z krótszym, zamkniętym prosto prezbiterium (typ przejęty z kolegiaty prymasowskiej w Łowiczu), 2. poł. XV-1. poł. XVI w. dodane po bokach po trzy kaplice mieszczkańskie, brackie i rycerskie (notowany m.in. murator Piotr z Pułtuska), tworzące nawy boczne bazyliki. W 1507 r. budowa z fundacji biskupa Erazma Ciołka (rządy) dwóch sześciobocznych wież zachodnich (bud. Jerzy Czach z Chomiąt, kierujący budową murów miejskich). Rozbudowa renesansowa 1546-1551 z fundacji biskupa Jędrzeja Noskowskiego herbu Łada (1492-1567, rządy od 1546), wg planów bud. Giovanniego Battisty Venetusa z Płocka (notowany tamże od 1531-zm. 1567) z wydłużeniem zamkniętego wielobocznie prezbiterium, budową zespołu przyściennych filarów i rozpięciem nad chórem kapłańskim i nawą główną jednego, wspólnego sklepienia z regularną siecią sklepienną wg koncepcji Sebastiana Serlia na podstawie antycznych wzorów rzymskich, następnie wykonanie wg projektu tegoż kompletnej iluzjonistycznej dekoracji malarskiej wnętrza prezbiterium i nawy głównej, mającej imitować artykulację ścian i sieci sklepiennej, z rozbudowanym programem figuralnym w partii pasa wnek arkadkowych u podstawy sklepień (Jezus-Salvator Mundi, patriarchowie, prorocy i bohaterowie Starego Testamentu, diakoni oraz świeccy: kobiety i mężczyźni) i na filarach (święci apostołowie, zespół zacheuszków) – wyk. mal. Wojciech z Warszawy, przy udziale w 1556 r. Stanisława z Łomży i Stanisława z Liwa, za 216 florenów. Prace zakończone w 1560 r. Równolegle – w latach 1553-1554 – budowa przy ostatnim przęśle prezbiterium południowej centralnej kaplicy kopiałowej-mauzoleum grobowego biskupa Noskowskiego (proj. G.B. Venetus, dekoracje malarskie: Wojciech i Stanisław Pieczonka z Warszawy, atryb.).

Przekształcenia, remonty, konserwacje

W 1613 r. pożar wnętrza, remont 1615-1617 z likwidacją okien w nawie głównej oraz zatynkowaniem malatury renesansowej, wymianą więźby i pokrycia dachu z nową sygnaturką, wyk. Jakub Sidak, 1655-1656 zdewastowany przez Szwedów, od 1699 r. kompleksowa przebudowa z nową aranżacją wnętrza z fundacji biskupa Ludwika Bartłomieja Załuskiego (1661-1721, rządy od 1699) – wtedy nowy szczyt

zachodni i przebudowa wież i kruchty, 1717-1721 zespół nowych ołtarzy bocznych, ambona oraz zespół zawieszonych na filarach chóru i nawy głównej sześciu marmurowo-alabastrowo-snycerskich pomników-kenotafów członków rodu Załuskich oraz skoligaconego z nimi prymasa Andrzeja Olszowskiego. W 1786 r. powódź, następnie remont połączony z podniesieniem poziomu posadzki; 1832-1835 kompleksowy remont wg planów arch. Andrzeja Gołońskiego i Wacława Ritschla (obniżenie wież i dachów, uproszczenie zadaszenia kaplicy bpa Noskowskiego z przebicciem nowego wejścia z nawy bocznej, budowa krucht bocznych. W 1875 r. kolejny pożar, następnie remont dachów, kolejny remont 1909-1910 z nadzorem Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości, kier. arch. Stefan Szyller. W 1935 r. odkrycie malatury w kaplicy biskupiej, 1940-1944 remonty dachów, remont konserwatorski do 1953 ze zdjęciem tynków z partii elewacji i ścian wewnętrznych oraz zeber sklepień gotyckich w nawach bocznych, kolejne prace w 1971 r. Po powodzi w 1979 r. kompleksowe prace przy zabezpieczeniu i konserwacji wyposażenia, 1984 odkrycie polichromii na filarach nawy, 1987-1988 i od 1994 do 2009 r. stopniowe odświeżanie polichromii renesansowych na filarach nawy głównej oraz w prezbiterium i nawie głównej, z ich profesjonalną konserwacją i częściową rekonstrukcją, kier. prof. Stanisław Stawicki (ASP Warszawa), wyk. Krzysztof Kudelski, Andrzej Wróbel z zespołem: Renatą Markowską, Markiem Kudelskim, Stanisławem Stoniem i Markiem Zielińskim.

Kompozycja / układ

Ściany: bazy i kapitele filarów przyściennych oraz gzymsy: archiwolt i koronujący, podkreślone kolorem ciemnoszarym, na ściankach frontowych podpór pełnopostaciowe wizerunki świętych apostołów (odkryte w trzech miejscach, widoczny tylko jeden – na filarze południowym między 3 i 4. przęsłem nawy): na kredowym tle, ujęty w $\frac{3}{4}$ w prawo w kontrapoście na płytkim proscenium z trawiastym wzgórkami, ubrany w pomarańczową szatę spodnią i zielonkawą płaszcz, z gęstymi czarnymi włosami i zarostem, z nożem rzeźniczym w prawym ręku, po lewej, wyżej, fragment inskrypcji łacińskiej z imieniem, poniżej kolisty zacheuszek z zielonym otokiem, na ciemnym, zatartym tle czerwony krzyż równoramienny z trójlistnymi zamknięciami ramion. W pachach łuków arkad zespół wykrojowych, zawijanych tarcz z godłami herbowymi, ujęte laurowymi wieńcami spiętymi od dołu i góry wstążkami, podwieszonymi między dwiema stylizowanymi girlandami roślinno-kwiatowymi z koralami i strąkami – przedstawienia heraldyczne w następującym układzie: w zamknięciu prezbiterium, w zakolach ścian po bokach ołtarza głównego zestawione w parę godła Królestwa Polskiego (z monogramem S - Sigismundus) i Wielkiego Księstwa Litewskiego, oraz rodów książęcych: Jagiellonów (herb Słupy) i Radziwiłłów? (Trąby), na ścianach bocznych prezbiterium i nawy 16 herbów własnych biskupów płockich z XIV-poł. XVI w.

Sklepienie – kolebka z ceglano-gipsowymi podziałkami kasetonowymi (45 x 7 rzędów, naprzemiennie koła i łzowe soczewki połączone kratownicą), w zamknięciu wschodnim – parasolowa koncha. Polichromia iluzjonistyczna podkreślająca podziały, z zastosowaniem stylizowanych motywów ornamentalnych: kulki ze spiralnie obróconymi pączkami roślinnymi, w tonacji cynobru z elementami światła i cieni (białe kredowe i czernie) na ciemnoszarym tle, we wnętrzach kasetonów dwa zespoły zdobień w układzie szachownicowym: pierwszy – na ciemnym tle głowy kobiet i mężczyzn w strojach renesansowych, ujętych z profilu lub $\frac{3}{4}$ w lewo / prawo (ponadto wyobrażenie boga Janusa i postaci fantastycznej o trzech twarzach; niektóre zatarte lub zniszczone), drugi – tło w tonacji cynobru, jasnoszare kompozycje floralne lub groteskowe (fragmenty układów kandelabrowych), tła między nimi kredowe, z różnorodnymi, symetrycznymi układami plecionek młodych pędów roślinnych (niektóre w wazonach) w tonacji zieleni i jasnego cynobru.

Pas wnęk arkadowych, z podziałem na dwa typy wynikające z konstrukcji ścian i przenoszenia ciężaru sklepienia na filary przyścienne (tzw. typ pułtuski) – hemisferyczne, ujęte pilasterkami z jasnymi płycinami w trzonach i czerwonymi kapitelami, z naprzemiennym typem dekoracji wnętrza konch: pierwszy – tło konch granatowe z gwiazdami, drugi – układ parasolowy, z wysklepkami biało-czarnymi, w tonacji jasnoszarej z czarnymi liniami podziałów, w tych na jasnym tle Jezus-Salvator Mundi w na osi ściany wschodniej, dalej sceny Zwiastowania i Pokłonu Magów, postaci patriarchów, królów oraz bohaterów i bohaterki żydowskich ze Starego Testamentu a także sceny z biblijnej Księgi Stworzenia Świata (z oznaczeniem cyframi rzymskimi numerów rozdziałów), wokół nich banderole z ich imionami

zapisanymi kapitałą renesansową; – z ukośnie zagłębionymi ściankami, w nich imitacje drzwi na kowalskich zawiasach, w których mniejsze wnęki prostokątne, na ich tle lub we wnętrzu postaci męskie i kobiece oraz księża i diakoni z paramentami liturgicznymi, księgami i świecznikami, wszystkie postaci ujęte w ruchu w $\frac{3}{4}$ w lewo lub prawo, przodem i tyłem, odpowiednio w kierunku wschodnim (ołtarza głównego), wszystkie wykonane w manierze rysunkowej, o realistycznie potraktowanych, zindywidualizowanych rysach i strojach. W konsze szwy wysklepków podkreślone ugiem, na granatowym tle złożone gwiazdy.

Ikonografia

Podziały architektoniczne sieci w kolebkach prezbiterium i nawy z motywami zdobniczymi, które uzupełniają zbiór postaci ludzkich traktowanych być może jako obraz dusz zbawionych; dołączone elementy programu antycznego, np. wizerunek starożymskiego bóstwa Janusa, odpowiedzialnego początek wszystkiego, przejście między dwoma różnymi światami i będącego opiekunem ludzkości oraz umów / przymierzy – w miejscowej interpretacji tej, zawartej między Bogiem i Ludem Wybranych, a później odnowionej w ofierze Jezusa z wiernymi Kościoła. Cykl postaci we wnękach pasa arkadowego, złożony z Jezusa-Salvatora Mundi, Patriarchów, Królów oraz bohaterów i bohaterek Narodu Wybranego oraz Królestw Izraela i Judy, uzupełnionych o realistyczne postacie współczesnych: świeckich i duchowych, wszystkich zwróconych ku Jezusowi w polu centralnym ściany wschodniej (nad apsydą z ołtarzem głównym), dedykowany historii Starego i Nowego Przymierza między narodem wybranym (Kościołem) a Stwórcą i Sędzią Dnia Ostatecznego. Cykl postaci apostołów-filarów Kościoła na podporach, powiązanych z zacheuskami, ma podstawę teologiczną i należy do kanonicznych w sztuce Europy łacińskiej, a związanych z obrzędem benedykcji / konsekracji świątyń chrześcijańskich. Program religijny, sakralny uzupełniono o rozbudowany zestaw heraldyczny, mający upamiętniać zwierzchność monarszą Jagiellonów i grono osób-fundatorów świątyni i jej wystroju, z polichromią.

Analiza formalno-stylistyczna

W świetle wcześniejszych ustaleń archiwalnych i analiz formalno-stylistycznych Chyczewskiego, Dąbrowskiego, Kunkla, Koska i Lolo oraz Kudelskiego, projektu całej dekoracji związane źródłowo na podstawie kontraktu z 1551 r. z Giovannim Battistą Venetusem z Płocka, a jej wykonania z malarzem Wojciechem z Warszawy (później zatrudnionym najprawdopodobniej w Broku, zapewne także w Brochowie), którego w 1556 r. wspomogli Stanisław z Łomży i Stanisław z Liwa. W badaniach Kunkla i Miłobędzkiego podkreślona została – wynikająca z przyjętego przez Venetusa na Mazowszu redukcyjnego typu konstrukcyjnego budowli ceglanych, pozbawionych detalu kamiennego – konieczność zastąpienia tego ostatniego iluzjonistycznym malarstwem ściennym, które tenże murator projektował samodzielnie jako niezbędne uzupełnienie warstwy budowlanej wznoszonych świątyń. Dekoracja pułuska jest największą wymiarowo polichromią z XVI w. na historycznych ziemiach polskolitewskich (i zarazem jedną z największych w całej Europie poza Italią) oraz wzorem formalnym i głównym punktem odniesienia we współczesnych badaniach analogicznych zabytków w regionie (Brok, Brochów oraz Sarbiewo, Czerniewice i Boguszyce) i poza nim.

W warstwie formalno-stylistycznej malatury ścienne autorstwa Venetusa i Wojciecha z Warszawy prezentują prowincjonalne formy środkowoeuropejskiego renesansu 2. poł. XVI w., w którym większość detali architektonicznych, motywów ornamentalnych oraz kompozycje figur czerpano z grafiki południowoniemieckiej i naddunajskiej sprzed połowy tego stulecia, odpowiednio z Norymbergi, Augsburga (Hans Dürer, Georg Pencz, Peter Flötner i tzw. Mali mistrzowie) oraz z Ratyzbony, Pasawy czy Wiednia (Hans Holbein, Lukas Cranach st. i in.). Takie same źródło wzorów i tendencje stylowe cechują pozostałe zachowane zespoły malatur z XVI w. na Mazowszu – poza przytoczonymi dziełami z grupy pułuskiej także w kościołach drewnianych w Czerniewicach, Sarbiewie i Boguszycach. Poza Mazowszem źródła dla nich należy poszukiwać w regionach między wymienionymi głównymi centrami południowoniemieckimi – w Czechach, na Morawach i Śląsku.

Źródła i literatura przedmiotu

K. Kudelski, *Dokumentacja konserwatorska dotycząca odkrywek i konserwacji renesansowej polichromii na trzech filarach we wnętrzu Bazyliki Kolegiackiej w Pułtusku*, Wydział Konserwacji ASP Warszawa 1988; A. Wróbel, *Prace badawczo-odkrywcze i zabezpieczające renesansowych malowideł*

ściennych na sklepieniu prezbiterium w kolegiacie w Pułtusk, Pułtusk 1994; idem, *Malowidła ścienne na sklepieniu prezbiterium w kolegiacie w Pułtusk*, Warszawa 1995.

J. Chyczewski, *Malowidła ścienne z połowy XVI wieku odkryte w kaplicy grobowej biskupa Andrzeja Noskowskiego przy kolegiacie w Pułtusk*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 4: 1935/1936, s. 26-34; idem, *Kolegiata pułtуска na tle kościelnego budownictwa mazowieckiego XVI i XVII wieku*, Warszawa 1936, s. 30-31, il. 24; K. Dąbrowski, ; R. Kunkel, *Jan Baptysta Wenecjanin, budowniczy i obywatel płocki*, „BHS” XLV: 1983, nr 1, s. 33, il. 3; A. Piesio, [Zniszczenia w kościołach Pułtуска spowodowane przez powódź 1979](#), „Ochrona Zabytków”, 32: 1979, s. 312 ; Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. X: *Dawne województwo warszawskie*, red. M. Omilanowska, J. Sito, z. 20: *Pułtusk i okolice*, oprac. zbior., Warszawa 1999, s. 34, 37-39, fig. 135-137; A. J. Miłobędzki, *Prowincja i wielki świat: kościoły mazowieckie XVI w.*, [w:] *Bazylika pułtуска. 550 lat świątyni i Kapituły Pułtuskiej*, red. W. Kosek, A. K. F. Wołosz, Pułtusk [2001], s. 172; A.K.F. Wołosz, *Dzieje budowlane i architektura pułtuskiej kolegiaty*, [w:] *ibidem*, s. 26–29, il. nlb.; S. Stawicki, *Renesansowa dekoracja malarska na sklepieniu Kolegiaty Pułtuskiej*, [w:] *ibidem*, s. 75–84, il. nlb.; idem, *Dekoracja malarska na sklepieniu kolegiaty pułtuskiej. Odkrycie, konserwacja, rozwiązanie artystyczno-estetyczne*, „Ochrona Zabytków”, 2002, nr 3/4, s. 326–238, il. 1–3, 6, 9; R. M. Kunkel, *Kolegiata pułtуска – przemiany architektury i włoskie pierwowzory*, „Spotkania z Zabytkami”, 28: 2004, nr 11, s. 16-20; R. M. Kunkel, *Architektura gotycka na Mazowszu*, Warszawa 2006, s. 302-304; W. Kosek, R. Lolo, *Jak polerowano perłę, czyli o pracach konserwatorskich w pułtuskiej bazylice kolegiackiej w latach 1994–2009*, [w:] *Ecclesia et civitas. Kościół w przestrzeni i kulturze miejskiej na przykładzie Pułtuska*. Materiały z Ogólnopolskiej Konferencji Konserwatorskiej, Pułtusk 21–22 września 2009 roku, pod red. R. Lolo, Warszawa 2009, s. 96–99; M. Wardzyński, *Sztuka nowożytna na Mazowszu. Zarys problematyki*, [w:] *Dzieje Mazowsza*, t. 2: 1527–1795, red. J. Tyszkiewicz, Warszawa 2015, s. 638-639, il. nlb na s. 637; idem, *Potęga iluzji – renesansowe polichromie w Pułtusk, Broku i Brochowie*, [w:] *Poza Warszawą*, red. A. Pieńkos, M. Wardzyński, t. 1: *Arcydzieła plastyki dawnej XII–XVIII wieku w świątyniach i rezydencjach Mazowsza*, red. M. Wardzyński, Warszawa 2018, s. 92-95; idem, *Malarstwo monumentalne doby nowożytnej na historycznym Mazowszu. Nowe kierunki i perspektywy badań*, [w:] *Inwentaryzacja i katalog zabytków jako podstawa ochrony i polityki konserwatorskiej. Metody, osiągnięcia, zamierzenia*, pod red. J. Lewickiego, Warszawa 2020, s. 122, il. 5; K. Pucuła, *Italia pod niebem Mazowsza. Giovanni Battista Venetus w Pułtusk*, [w:] *Poza Warszawą*, t. 3: *Architektura i budownictwo XII-XVIII wieku*, red. M. Wardzyński, Warszawa 2021, s. 127-131; K. Korpała, w druku.

Fotografie:

Pułtusk, kościół kolegiacki pw. Zwiastowania Najśw. Marii Panny, wnętrze, widok ogólny w kierunku prezbiterium, polichromia renesansowa sklepień i ścian, 1551-1560, technika mieszana, proj. Giovanni Battista Venetus z Płocka, wyk. Wojciech z Warszawy z udziałem Stanisława z Łomży i Stanisława z Liwa, fot. MW, 2019

Pułtusk, kościół kolegiacki pw. Zwiastowania Najśw. Marii Panny, prezbiterium, koncha parasolowa zamknięcia ściany ołtarzowej, polichromia renesansowa, 1551-1560, technika mieszana, proj. Giovanni Battista Venetus z Płocka, wyk. Wojciech z Warszawy z udziałem Stanisława z Łomży i Stanisława z Liwa, fot. MW, 2019

Pułtusk, kościół kolegiacki pw. Zwiastowania Najśw. Marii Panny, prezbiterium, odcinek sklepienia, polichromia renesansowa, 1551-1560, technika mieszana, proj. Giovanni Battista Venetus z Płocka, wyk. Wojciech z Warszawy z udziałem Stanisława z Łomży i Stanisława z Liwa, fot. MW, 2019

Pułtusk, kościół kolegiacki pw. Zwiastowania Najśw. Marii Panny, prezbiterium, pas arkadek z postaciami ze Starego i Nowego Testamentu oraz duchownymi i świeckimi, polichromia renesansowa, 1551-1560, technika mieszana, proj. Giovanni Battista Venetus z Płocka, wyk. Wojciech z Warszawy z

Pułtusk, kościół kolegiacki pw. Zwiastowania Najśw. Marii Panny, nawa główna, ściana południowa, filar przyścienny z postacią św. Bartłomieja apostoła i zacheuzkiem, polichromia renesansowa, 1551-1560, technika mieszana, proj. Giovanni Battista Venetus z Płocka, wyk. Wojciech z Warszawy z udziałem Stanisława z Łomży i Stanisława z Liwa, fot. MW, 2019

